

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies

The Jericho Inscription and Jewish Liturgy /

כתובת יריחו והליטורגיה היהודית

Author(s): נפתלי וידר and Naphtali Wieder

Source:

Tarbiz /

תרביץ

pp. 557-579 (כרך חוברת) תמוז-אלול תשמ"ג,

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23595950>

Accessed: 28-03-2017 06:02 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Tarbiz / תרביץ.

<http://www.jstor.org>

כתובת יריחו והליטורגיה היהודית

מאת

נפתלי וידר

דכירן לטב יהוי דכרנהון לטב כל
קהלה ק[די]שה רביה וזעוריה דסייע
יתהון מלכיה דעלמה ואתחזקון ועבדון
פסיפסה דידע שמהתון ודבניהון ודאנשי
בתיהון יכתוב יתהון בספר חייה [עם כל]
צדיקיה חברין לכל ישראל שלום אמון

כתובת הפסיפס הארמית שנחשפה ליד הכניסה לבית-הכנסת העתיק ביריחו¹ בשנת 1936 זכתה לאחרונה להתעניינות מחודשת.² וזאת, בשל ההקבלה המעניינת שנתגלתה בינה ובין התפילה בעד הציבור, שהיתה בשימוש בקהילות יהודי כפא שבקרים וקוצ'ין שבהודו.³ הקבלה זו מתייחדת בכך, שאינה מוגבלת למלים בודדות פה ושם, אלא משתרעת על טכסט רצוף⁴ וההתאמה אינה מותירה שום ספק בדבר הזיקה שביניהן. עובדה זו אופיינה בצדק כדבר 'מפתיע' או כ'מדהים ממש': 'תפילה שנמסרה לנו במחזור שנדפס בקרים במאה השמונה-עשרה כבר נקבעה בפסיפס של בית כנסת בארץ ישראל בשלהי התקופה הביזנטית, זאת אומרת למעלה מאלף שנים קודם'. להפתעה זו נתלוותה תמיהה רבה, 'שלגבי אלף שנים הללו אין בידינו אף לא מקור כתוב אחד, שיוכל להעיד על שימושה של התפילה בפי היהודים'.⁵

¹ י' נוה (ראה ההערה הבאה), מס' 69.

² ראה: ג' פרסטר, קתדרה 19 (תשמ"א), עמ' 24 [להלן: פרסטר]; א' הורביץ, שם, עמ' 41 [להלן: הורביץ]; י' יהלום, שם, עמ' 44 [להלן: יהלום]; מ' ויינפלד, שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ד (תשמ"א), עמ' 231–232. על כתובות בתי-הכנסת הארץ-ישראליים ראה: J.B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, 1972; F. Hüttenmeister und G. Reeg, *Die antiken Synagogen in Israel*, Wiesbaden 1977; II, Roma 1952; י' נוה, על פסיפס ואבן, הכתובות הארמיות והעבריות מבתי הכנסת העתיקים, תל-אביב תשל"ח [להלן: נוה]. המחבר רשם את הספרות העיקרית על כל כתובת וכתובת ובמאמר זה יצוין מספר הכתובת לפי ספר זה.

³ הפאכסימילות של נוסחאות כפא וקוצ'ין נדפסו במאמרו של פרסטר.

⁴ הבליט זאת במיוחד הורביץ.

⁵ יהלום, עמ' 46.

[א]

יפתח על כן מאמר זה — הדן בכתובת האמורה, במטבעות-הלשון שלה, באמונות הדתיות המשתקפות בה ובזיקתה אל תפילות מסוימות במסגרת הרחבה של הליטורגיה היהודית — בהפניית תשומת-הלב אל מקורות נוספים, מקורות שהם קדומים יותר מסידורי כפא (1753) וקוצ'ין (1757).⁶ יצוין, ראשית, שהתפילה מזדמנת גם בסידור מנהג פרס, כ"י אדלר 23, שנכתב בשלהי המאה השש-עשרה או בתחילת המאה השבע-עשרה.⁷ ושנית, היא נהוגה היתה גם בתפוצה הנידחת של יהודי סין (קאי פנג פו), ששרידי סידוריהם נתגלו במאה הקודמת.⁸ ארבעת הטכסטים הללו: פרס, כפא, קוצ'ין וסין, משקפים נוסח בסיסי אחד למרות הבדלי-הגירסה שביניהם. להלן אני מוסר את נוסח יהודי סין לפי כ"י סינסינטי 924, עמ' 45–46:

נוסח סין⁹

דכירין לטב ועוד יהוה דוכרין נכון לטב לשם טב לרוממה לקרן זקופה להצלחת עבדין טבין לכל קהלא קדישא הדין למרברביכון ועד זעירכון מנדי ידע¹⁰ שמה התכון¹¹ הוא יכתוב יתכון בספר חייה עם צדיקיא מלכה דעלמא יכרך יתכון ויפיש יתכון¹² ויסגי יתכון וישמע בקל צלותכון ויעיק לו מעיקיכון וישיצי דחקיכון ויברך בעמל ידיכון ויפרוש סוכת שלמא רבא מן שמיא עלינן ועליכון ועל כל קהליהון דישראל ואמרו אמן.

⁶ על יהודי קוצ'ין ראה: ו' פישל, 'יצירתם הספרותית של יהודי קוצ'ין שבחוף מאלאבאר', ארץ ישראל (מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה) י (תשל"א), עמ' 221 ואילך, ושם גם ביבליוגרפיה (עמ' 225).

⁷ יצא לאור במהדורה פאכסימילית על-ידי מכון בן-צבי, ירושלים תשמ"א, עם מבוא והערות מאת ש' טל, וראה שם, עמ' 231–232.

⁸ ראה: The Jewish Chronicle 1853, pp. 130, 145. צונץ השתמש במקור זה בספרו: *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*, Berlin 1859, p. 58. וראה במיוחד: A. Neubauer, *JQR* 8 (1896), p. 129. כבר ציין נויבאואר, שנוסח התפילה של יהודי קאי פנג פו הוא בעיקר נוסח פרס. ועיין: Donald D. Leslie, *The Survival of the Chinese Jews, the Jewish Community of Kaifeng*, Leiden 1972, שם, עמ' 154–158.

⁹ נוסח זה נמצא גם בכ"י סינסינטי 928, עמ' 34, אולם שם הנוסח מקוטע ומסתיים במלים 'עמל ידי[כון]'. גם שם: 'דוכרין נכון' (שתי מלים), 'מנדי', 'שמה התכון' (שתי מלים) 'לו מעיקיכון' (שתי מלים), אולם: 'צדיקים'. ברור שסופרי שני כה"י לא נמנו עם יודעי לשון וספר.

¹⁰ = מן די ידע.

¹¹ במבט ראשון דומה, שהמלה נתפלגה מפני חוסר מקום בסוף השורה, ולא היא, שכן גם בכ"י סינסינטי 928 (לעיל, הערה 9), ששם היא מופיעה בתוך השורה, נכתבה בשני חלקים. המלה בת שמונה האותיות נחלקה כנראה בגלל אריכותה. כך קרה גם למלה 'למעיקיכון', שהסופר מסר מה שקלטתה אזנו: 'לו מעיקיכון'.

¹² המלים 'ויפיש יתכון' נכתבו מעל לשורה.

[ב]

ברם, חשיבות יתירה נודעת לעובדה, שהתפילה הנידונה נהוגה היתה בקהילה העתיקה והחשובה ארם צובה (חלב) ומצויה הן בשריד ממחזור ארם צובה, כ"י סינסינטי 407, שנכתב בשנת 1410, מאות שנים לפני סידור כפא, והן במהדורת הדפוס של מחזור נדיר זה, שדינו כדין כתב-יד, וניציאה רפ"ז (1527).¹³ היא משמשת שם תפילה בעד הקהל בשבתות בשעת הוצאת ספר תורה מן ההיכל לפני קריאת התורה.¹⁴ ויש לציין, כי גם בחול, בשני ובחמישי, שולבה במקום זה תפילה בעד הקהל, אלא כנראה מפני מיעוט זמן וטורח הציבור היתה זו תפילה קצרה. וזה נוסחה:¹⁵

כמה דיעבד רחמנא נסין ופורקן לאבהתנא ממצרים ועד הנה כדין יעבד עמנא ועמכון
וישזבינן וישזבכון מרוגזא משביא מדבר ומטלטולא וראו כל עמי הארץ כי שם יי
נקרא עליך ויראו ממך (דב' כח, י').
והרי טכסט התפילה לפי שני המקורות:

כ"י סינסינטי 407, דף 23 א

דכירין

לטב ועוד יהוי דוכרנכון לטב לשם טב לכון
קהלא קדישא הדין רברביכון עם
זעיריכון מן דידע שמהתכון הוא יכתוב
יתכון בספר חייא עם צדיקיא מלכה
דעלמא יברך יתכון יסגי יתכון
ישמע בקל צלותכון יעיק למעיקיכון ישצי
כל דחיקיכון יברך בעמל ידיכון וכל ישראל
בכלל הברכות ואמרו אמן.

דפוס וניציאה רפ"ז, א, קיא ע"ב

דכירין לטב ועוד יהוא דוכרנכון טב

¹³ ראה: D.S. Sassoon, *Ohel David — Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library*, London 1932, I, p. 315. התפילה הנידונה אינה מצויה בסידור ארם צובה, כ"י אוכספורד 1146 (לפי הקטלוג), שאינו מכיל כלל את המדור של קריאת התורה. סידור זה זוהה על-ידי כנוסח ארם צובה, ראה מאמרי על סידור רב סעדיה גאון בקובץ *Saadya Studies* (בעריכת א' רוזנטל), מנצ'סטר 1943, עמ' 272, הערה 2.

¹⁴ וכן הוא במנהג כפא; אחרי 'דכירין' כתוב שם: 'ומגביה הספר ואומר הכל הבו וכו' וקורא ד' גברי'. וטעה פרסטר, עמ' 23, שכתב: 'בעת הכנסת ספר תורה להיכל'.

¹⁵ כ"י סינסינטי 407, דף 111 ב; דפוס וניציאה רפ"ז, א, נה ע"ב.

שם טוב לכון קהלא קדישא הדין רברכיכון
 עם זעיריכון מאן דידע שמהתכון הוא יכתוב
 יתכון בספר חייא עם צדיקייא מלכא דעלמא
 יברך יתכון יפיש יתכון ויסגא יתכון ישמע
 בקל צלותכון יעיק לדמעיקכון ישצי כל דחיקיכון
 ישלח משיחה ביומיכון ויפרוש מטלת שלמא מן
 שמיא עלינן ועליכון ויברך בעמל ידיכון וכל
 ישראל בכלל הברכות ואמרו אמן.

רואים אנו, כי נוסח מחזור ארס צובא קרוב יותר לכתובת יריחו. בולט הוא לעין העדר המלים 'לקרן זקופה להצלחת עובדין טבין', או: 'לרוממה לקרן זקופה לאצלח דעובדין טבין', וכיצא בהן, שנשתלבו בשאר הנוסחאות. מלים אלה, המוזרות לא מעט, מקורן כנראה בתפילה ארמית אחרת, שאינה ידועה לנו לפי שעה, ואשר אף היא היתה מיועדת לציבור, ונתמזגו הנוסחאות — תופעה שכיחה ומוכרת.

לעומת זאת, ההוספות 'ועוד' ו'לשם טב' או 'שם טב לכון' מצויות אף במחזור הנזכר. נראה, כי הוספות אלו פרשניות הן וכוונתן לבאר את כפילות הנוסח, שנתקשו בה גם מלומדי זמננו.¹⁶ משער אני, כי הפירוש הגלום בהן הוא, שהנוסחה הכפולה 'דכירין לטב יהוי דכרנהון לטב' ברכה דו־חלקית היא, כשהחלק השני מוסיף על הראשון. תיבת 'דכירין', שהיא צורת הבינוני, ניתנת להיתפס במשמעות מצומצמת כמתייחסת אל ההווה, שהמבורכים ייזכרו לטוב בעודם בין החיים, דוגמת מאמרו של בן זומא:¹⁷ 'אורח טוב מהוא אומר: זכור בעל הבית לטוב'. לפיכך בא החלק השני ומוסיף: '[ועוד]¹⁸ יהוי דכרנהון לטב [לשם טב]', לומר לך שגם בעתיד (יהוי), אחרי פטירתם,¹⁸ ייזכרו לשבח ולתהילה, לשון אחר: יזכו לשם טוב. כי זוהי מהותו של שם טוב, שאינו פוסק ונשאר לדורות, וכך מתבטאים חכמי המדרש:¹⁹ 'שם טוב לעולם'; 'שם טוב נוהג בחיים ובמתים'. ובן־סירא מנסח כך:²⁰

¹⁶ ראה: נוה, עמ' 104; פרסטר, עמ' 22; הורביץ, עמ' 43, הערה 12; יהלום, עמ' 46.

¹⁷ תוס' ברכ' ו, ב (ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניוארק תשט"ו, עמ' 34).

¹⁸ השימוש בתיבת 'ועוד' להציע ברכה נוספת מזדמן במחזור ארס צובה גם במקום אחר: בתפילה שנאמרה אחרי הכרות החודש והכוללת שורה של ברכות, כל ברכה נוספת מוצעת על־ידי תיבת 'ועוד' (דפוס רפ"ז, קיא ע"ב — קיג ע"א).

¹⁸ הלך־מחשבה כזה, המבחין במפורש בין שני המצבים, אנו מוצאים בתפילה בעד התורמים להחזקת מוסדות הקהילה באי סיציליה: 'הוא יברך לכל איש ואיש שהקדישו שום הקדש.... אם שלמו ימי חייהם והלכו לבית עולמים... ישים חלקם עם הצדיקים' (ראה: ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 243). והשווה להלן, הערה 74.

¹⁹ מדרש קה"ר ז, א.

²⁰ ספר בן־סירא השלם, מהד' מ"צ סגל, ירושלים תשי"ג, מא, פס' טו—יז (עמ' רעד).

'טובת שם — ימי אין מספר'; 'שם חסד [והתרגום היווני גורס: שם טוב] לא יכרת'. מעתה המלים 'לשם טוב' אינן סתם הרחבה; מגמתן לפרש את 'לטב' השני, שמשמעו הוא 'לשם טוב'. יש לזכור, שאחד המניעים החזקים הממריצים בן-אדם לפעילות פילנטרופית הוא השאיפה לפרסום ולהנצחה, ששמו וזכרו יתנוססו לתפארה גם אחרי כלינו הביולוגי. מתוך השוואת הטכסטים העומדים כעת לרשותנו עולה עובדה בולטת אחת המעוררת מייד את תמיהתנו: העדר הפורמולה 'חברין לכל ישראל' בכל הטכסטים פרט לקוצ'ין, וגם שם היא מופיעה בצורה שונה: 'חברים כל בית ישראל'. לעומתו, בסידור נוסח פרס היא נעדרת לגמרי ובסידורי ארם צובה, כפא וסין הוחלפה עלידי פורמולות נרדפות-התוכן: 'וכל ישראל בכלל הברכות', או 'ועם כל קהליהון דישראל'. תופעה זו אומרת: הסבירני, ובסעיפים ט-י ניחד עליה את הדיבור.

[ג]

רברביכון עם זעיריכון. כן הוא בשתי הנוסחאות של מחזור ארם צובה וגם בנקודה זו ההתאמה עם נוסח כתובת יריחו הדוקה קצת יותר. צירוף זה מופיע במחזור הנזכר גם בהקשר אחר,²¹ ברשות לתרגום 'מעונה' ביום שמחת תורה: 'אסב רשות מאלהא עלאה... ומרשות קהלא קדישא הדין רברביא עם זעיריא' ופעם נוספת ברשות לתרגום 'ויעל'.²² צורה אחרת של צירוף זה: 'רברבייה ודקיקה' מצאתי בתפילה בעד המשתתפים בקבורת המת, השמורה באוסף הגניזה בספרייה הבודליאנית באוכספורד, כ"י 2700, דף 42ב–43א. והרי התפילה בשלמותה, שעניין לנו בה גם מבחינות אחרות, כמו שיתבאר בהמשך:

מן דאמר למתן אגר טב לצדיקיא הוא יתן
לכון אגר טב בהדן²³ עלמא ובעלמא דאתי ויחוס
ויגן וירחם על רבנין ועל חברין²⁴ ועל שאר
[43א] עמא רברבייה ודקיקה²⁵ גמלי חסדא בני

²¹ שם, ב, דף תרפ"ב, א-ב.

²² על 'חתן מעונה' ר'חתן ויעל' ראה: א' יערי, תולדות חג שמחת תורה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 84 ואילך.

²³ 'בהדן' בלי יו"ד, אולם בשורות 10, 5: 'בהדין'. גם בכ"י ואטיקן 30 של בר"ר מצויות שתי הצורות, ראה: ח' אלבק, מכור ומפתחות למדרש בראשית רבה, ברלין תרצ"א, עמ' 107, וכן בארמית נוצרית, ראה: G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, Leipzig 1905², p. 44. אותה אי-עקביות מזדמנת כבר בכתובות בתי-הכנסת, שאף הן גורסות לפעמים 'הדין', ראה: נוח מס' 40 (ח'ירבת יצחקיה); מס' 60 (נערין); מס' 70 (עין גדי); מס' 71 (בית גוברין). כבר העיר י' קוטשר בדרך כלל: 'אין לצפות לעקביות גמורה בשום כתיב היסטורי' (הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השני ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 122). ועיין להלן, הערה 107.

²⁴ 'חברין' בנו"ן סופית גם בכתובת יריחו, והשווה: נוח, עמ' 105.

²⁵ ירו' ב"ק סוף פ"ו (ה, ע"ג): 'לית בין רברבייא לדקיקיאלא...'; ראה: מילוננו של יסטרוכ, עמ' 319; דלמן (לעיל, הערה 23), עמ' 163.

גמלי חסדא²⁵ דאתכנשתון²⁶ בהדין יומא
ועבדתון גמל חסדא כמסת גמל חסדא
דיעבדתון למגעור²⁷ מינן ומנכון מותא
ומחבלא ושטנא והוא ברחמוהי סגייא
יסוג תורעתיה²⁸ דבית מקדש קדישא
ודהדין אתרה ודכל אבילי עמו ישראל ואמ
אמן.

²⁵ א25 ראה: כת' ח ע"ב.

²⁶ בכ"י: 'דאתכנשתון' ביו"ד, וכן: 'ועבדתין', 'דיעבדתין'. הו"וים נתחלפו ביו"דים כרגיל בכמה כתבייד.
²⁷ = להסיר ממנו ומכם וכו'. הביטוי מופיע גם במגילה החיצונית לבראשית (מהד' אביגד-ידן, ירושלים תשי"ז, דף XX, שו' 28–29; J.A. Fitzmyer, *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave I*, Rome 1971, p. 66. והשווה פירושו, שם, עמ' 138). על שתי קמיעות בארמית ארץ-ישראלית המשתמשות בביטוי זה לציין את הפעולה המאגית של גירוש רוחות רעות, הצביע ח"י גרינפילד (בתוך: מחקרים בעברית ובלשונות שמיות, רמת-גן תש"ס, החלק האנגלי, עמ' XXXVIII). כינתיים נוסף מקור חדש: מסכת מאגית שמטרתה 'לבטל הכשפים ולניקוז מרוח רעה', שההדיר ג' שלום בשם 'הבדלה דר' עקיבא' (תרביץ נ[תשמ"א], עמ' 243–282). הפועל הנידון חוזר בו חמש פעמים: עמ' 253, שו' 9; עמ' 258, שו' 12; עמ' 262, שו' 21; עמ' 267, שו' 11; עמ' 268, שו' 15. כל המקבילות הנזכרות — כולל האמור במגילה — הן בעלות אופי מאגי, מלבד התפילה מן הגניזה שהיא, לפי שעה, העדות היחידה בארמית ארץ-ישראלית לשימוש של הביטוי בהקשר לא-מאגי. אמרתי 'בארמית ארץ-ישראלית', כי לאמיתו של דבר הוא מודמן גם בסידור-התפילה שלנו, אלא שלא עמדנו עליו הואיל והורגלנו לנוסח המתוקן, שדחק את רגליו של הנוסח האמיתי והמקורי. הכוונה היא למשפט 'ויגער ביצר הרע מן הנשואים' בתפילת 'אב הרחמים' הנאמרת כמנהג אשכנז לפני קריאת התורה (ו' בער, סדר עבודת ישראל, עמ' 122). אין ספק כלל, כי הנוסח המקורי היה 'ויגער יצר הרע' וכו' (= ויסיר יצר הרע מעם ישראל הנשואים מני רחם, לפי יש' מו, ג), כמו שכבר העיר המדקדק ופרשן הסידור, ר' שבתי סופר מפרמישל: 'בסידורי קלף [= בכתבי-יד] מלת יצר בלא ביי"ת'. עיין: S.C. Reif, *Shabbethai Sofer and his Prayer-Book*, Cambridge 1979, p. 177. ואמנם מצאתי גירסה זו בכמה כ"י ואסתפק בציון שלושה: פארמה 403 (1902), דף 68; קיימברידג' Add. 561, דף 54; Add. 667, דף 26. ויצוין עוד, שגם ר' נפתלי הירץ טריוויו בפירושו הקבלי לסידור טיהינגן ש"ך גורס כך, בעוד שבסידור גופו הגירסה היא: 'ביצר'. ועיין ריף שם, עמ' 285, הערה 770, שרשם מקורות אחרים. תוספת אות היחס 'ב' אינה אלא תיקון על יסוד זיהוי של יצר הרע עם השטן (ב"ב טז ע"א; וראה רש"י שבת פט ע"א, ד"ה: בא השטן), ולגבי השטן נאמר בזכ"ג, ב: 'גער ה' בך השטן'. ועל משמעותו של 'גער' במקרא אצל פרשני המקרא היהודיים בימי הביניים, ראה ריף ב-VT 21 (1971), עמ' 241–244.

²⁸ = יגדור את פרצת בית המקדש. מלים ארמיות אלה שימשו בארץ-ישראל להבעת תנחומים לאבלים (ראה: ירו' מ"ק ג, ו [פג ע"ג] ובר"ר ק, ז [תיאודור-אלבק, עמ' 1292]), ונקבעו בצורה עברית כברכה המשתלבת בברכה המזון בבית האבל: 'גודר פרצות בישראל הוא יגדור את הפרצה הזאת' (בבלי ברכ' מו ע"ב), וכן בסיום הקדיש בבית הקברות (לפי מחזור ארם צובה, כ"י סינסינטי 407, דף 447): 'גודר פרצות... הזאת ותוחקו לחיים ותהיו לפליטה ולשאירת ותפנו לשלום'. המלים 'ותוחקו לחיים' שייכות אף הן למערכת הביטויים שהשתמשו בהן בטכס ניחום אבלים. בכ"י הנוכח ובמקום הנזכר אנו קוראים: 'ואדא קאלו אלג'מאעה ללאבלים תנוחמו מן השמים יקול אלחון תוחקו לחיים' [וכאשר אומר הקהל לאבלים... יאמר החון...]. לביטוי 'תנוחמו מן השמים', ראה י' קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשכ"א, עמ' 253–254 (ושם האבלים עונים 'אמן'). החזנים לקחו חלק בטכס קבורת המת, ראה: ש"ד גויטיין, 'צוואות ממצרים מתקופת הגניזה', ספר זכרון ליצחק בן-צבי, ירושלים תשכ"ד, א, עמ' קיג, המביא מצוואתה של אשה שהניחה כסף לצרכי קבורתה, 'כלומר תכריכים, הארון, החזנים, הקבורה עצמה ונושאי המיטה'.

וכדון³⁹ קה קדיש⁴⁰ חזרון בתחובה לגב⁴¹ רחמ דלמא דהו⁴² מתרחם עלינן ומרוח לן..
ונטרון הימנותא במשא ומתן⁴³ דיכון שבזכות בעלי אמנה הגשמים יורדים...⁴⁴
ואתחזקון בצדקתה שבזכות הצדקה שישראל עושים אילו עם אילו הגש⁴⁵ יורדים...

ובזה הוצא הביטוי הנדון מבידודו האפיגראפי. ואשר למשמעותו, נראה שהתרגום ההולם ביותר את המלים 'אתחזקון בצדקתה' הוא: 'התנדבו בצדקה', ואכן, בדרשה אחרת שבאותו קטע משתמש הדרשן בצירוף 'מתנדב ב': 'וכל מן דפשט ידיה ומתנדב בהדה צדקתה וכו', הווי אומר: 'אתחזק ב' = 'אתנדב ב'.

מאחר שקבעתי, שלא נמצאה עד עתה מקבילה לשימוש בצירוף 'אתחזק ב' במשמעות הנדרשת בכתובות, מן הדין להסב את תשומת הלב לתרגום משלי, שלכאורה ניתן למצוא בו מקבילה כזאת. שמואל קליין כותב: ⁴⁶ 'הפועל "אתחזק" ... הוא כמו "מחזיק" בעברית כמו שמוכיח התרגום של משלי ג, יח ושם הפועל בהקבלה אל הפועל "תמך" (עץ חיים היא למחזיקים בה ותמכיה מאשר). יוסף נוח חזר פעמיים על דברים אלו, ועליהם הוא נשען בתרגומו 'אתחזק ב' ב'תמך'.⁴⁷

ברם, כשנעיין נראה שאין כאן ההקבלה המבוקשת. כל שלושת הפעלים 'אתחזק ב', 'החזק' ו'תמך' משמשים כאן במשמעות הפשוטה של 'אחז' ולא במשמעות של תמיכה בממון. ראה פירושו של רש"י: 'למחזיקים בה, לאוחזים בה', ובמקום אחר (שמ' ד, ד) ראה רש"י צורך להדגיש משמעות פשוטה זו: 'כל לשון חזק הדבוק לבי"ת לשון אחיזה הוא', וביחס ל'תמך' הוא כותב בהחלטיות: 'כל לשון תמיכה שבספר זה שהוא אחז בה'. זה פשוטו של מקרא (עיין במילוני המקרא ובתרגומים הלועזיים), ולזה התכוון גם התרגום: התורה היא עץ חיים לאלה האוחזים ותומכים בה, כלומר הדבקים בה, מקיימים מצוותיה ועוסקים בלימודה. בתרגום משלי עצמו יש לנו הוכחה חותכת שהצירוף הארמי 'אתחזק ב' משמעו 'אחז': 'החזק במוסר' (ד, יג) מתורגם: 'תתחזק במרדוּתא', היינו, אחז במוסר ודבק בו. רק בעלי האגדה פירשו את הפסוק פירוש מדרשי, שזכה לתפוצה רבה בזכות הדרשנים במשך הדורות, ולפיו מדובר בפסוק זה בהחזקת לומדי תורה ותמיכתם בכסף.⁴⁸ התרגום,

³⁹ שימוש ארץ-ישראלי מובהק, ראה: דלמן (לעיל, הערה 23), עמ' 102, 212. ועיין כעת: א' טל, 'רברים בארמית היהודית של ארץ-ישראל', לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 180–181.

⁴⁰ = קהלה קדישה.

⁴¹ = לגבי, ראה: דלמן (לעיל, הערה 23), עמ' 46.

⁴² על הצירוף 'דלמא ד' ראה: דלמן, שם, עמ' 238.

⁴³ הביטוי 'משא ומתן', המשולב כאן ברצף המשפט הארמי, משקע עברי הוא, ואעמוד עליו במקום אחר.

⁴⁴ בבלי תע' ח ע"א.

⁴⁵ = הגשמים.

⁴⁶ קליין (לעיל, הערה 32), עמ' 40.

⁴⁷ נוח, עמ' 10, 96.

⁴⁸ ראה: ירו' סוטה ז, ד (כא ע"ד); בר"ר צט, יג (תיאודור-אלבק, עמ' 1281); ויק"ר כה, ב (מהר"ם מרגליות).

לעומת זה, הלך בדרך הפשט, וכבר נאמר עליו: 'תרגום של משלי מונע עצמו כמעט לגמרי מפירוש אגדי'.⁴⁹

מה שניתן ללמוד מתרגום משלי הוא, שהצירוף הארמי 'אתחזק ב-' מקביל לפעלים העבריים 'החזק' ו'תמך', ועל יסוד הקבלה זו מותר לשער, כי כשם שביחס לפעלים העבריים חלה הרחבה סימנטית מ'אחיזה' להחזקה ולתמיכה כספית, כך ייתכן, שאותה הרחבה חלה גם בנוגע ל'אתחזק ב-', אולם אין בתרגום משלי עדות לשימוש במשמעות מורחבת זו. נוסף עוד, כי פרסטר בדיונו בהוראת 'אתחזק' כותב:⁵⁰ 'ובעניין זה ראוי להביא את דברי הפייטן ינאי שחי בארץ-ישראל בתקופה הנדונה ואשר הכיר בוודאי את לשון כתובות ההקדשה', והוא מצטט מפיוטי ינאי:⁵¹ 'דעת כל מתחזק בדבר נקרא לשמו' וכו'. נשתרבו לו לחכם הנזכר ההתפעל 'מתחזק' במקום הפיעל 'מחזק' שבדברי ינאי במקור ויצאה מקבילה לצירוף 'אתחזק ב-'.

[ה]

מלכיה דעלמה, התואר האלהי 'מלכה(א) דעלמה(א)' ידוע לנו במיוחד מתפילת 'יקום פורקן'. לעומת זה, כתובות בתי-הכנסת הארץ-ישראליים משתמשות במטבע 'מלך עלמה'. כך שלוש פעמים בחמת גדר (מס' 32–34), ובצורה מקוטעת אף בעלמה (מס' 4) ובחורבת סוסיה (מס' 82–83). הצורה 'מלכיה דעלמה' בכתובת יריחו אין לה חבר לפי שעה, ולא ראיתי בין העוסקים בנושא הכתובות מי שעמד על עובדה זו. ברם, אם בודדת היא בתחום האפיגראפיה הרי יש לה אח ורע במקור ספרותי: בקטע הגניזה המכיל 'דברי כיבושין' לתענית ציבור שכבר הוזכר למעלה. היא מזדמנת שם שלוש פעמים בכתוב מלא (מלכיה) ופעם בכתוב חסר (מלכה), אולם הכ"ף נתנקדה בצירה.⁵² ואשר למתכונתה, יצוין שמופיעה היא בנוסח עברי בתלמוד בבלי:⁵³ 'מלכו של עולם', ובהרכבים אחרים: 'צדיקו של עולם', 'יחודו של עולם', 'קדמונו של עולם'⁵⁴ ועוד, וכמובן בצירוף השכיח: 'רבונו של עולם'.

עמ' תק"ע; תנחומא וישלח, ט; מהד' בובר, עמ' 167. ועיין גם פרק צדקה, סי' יג, ורטהיימר, בתי מדרשות, א, עמ' רלו.

⁴⁹ י' צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, מהד' ח' אלבק, ירושלים תש"ז, עמ' 36, וראה גם: י' קומלוש, המקרא באור התרגום, תל-אביב תשל"ג, עמ' 72.

⁵⁰ פרסטר, עמ' 32.

⁵¹ מ' זולאי, פיוטי ינאי, ברלין תחר"ץ, עמ' קט.

⁵² המלה נכתבה בסוף השורה ודרכו של הסופר להחסיר יו"ד או ו"ו ולהשלימן על-ידי ניקוד כשאין רווח מספיק לכתובת המלה במלואה.

⁵³ מג' טו ע"ב; טז ע"א; סוטה י ע"ב.

⁵⁴ ראה: A. Marmorstein, *The Old Rabbinic Doctrine of God*, 1927, עמ' 95, מס' 73; עמ' 87, מס' 47; עמ' 97, מס' 75.

[1]

דידע שמהתון... יכתוב יתהון בספר חייה וכו'. יחידאית היא ברכה זו בכתובות בתי-הכנסת, שנחשפו עד כה. הימצאותה בארבע קהילות הגולה (ארם צובה, פרס, סין וכפא) עובדה רבת-חשיבות היא, המעידה על רציפות המסורת הארץ-ישראלית. כמעט ודאי הוא, שראשיתה בליטורגיה של בית-הכנסת ומשם נקבעה בפסיפס בבית-הכנסת ביריחו. ברם, אם הברכה גופה יש בה משום חידוש, הרי מתכונתה הסגנונית יש לה מקבילות בתפילות אחרות. ברצוני להצביע כאן על שתי יצירות ליטורגיות, שתיהן שלימות ושתייהן בלשון הארמית, שמשפטה-הפתיחה שלהן, שבו פונה המתפלל אל האלהים, מנוסח בסגנון זה, היינו: הזכרת המידה האלוהית שהמתפלל צריך לה באותה שעה. דוגמה אחת כבר פגשנו בברכה למשתתפים בהלווית המת, שהובאה לעיל (סעיף ג) מכ"י הגניזה, הפותחת: 'מן דאמר למתן אגר טב לצדיקא הוא יתן לכון אגר טב בהדן עלמא ובעלמא דאתי'. דוגמה שנייה מצויה בברכה, שנתקיימה בשני קטעי גניזה בקיימברידג', והיתה מיועדת להיאמר — לפי קטע אחד — לפני תפילת המנחה, ולפי קטע שני — בתחנון שאחרי תפילת שמונה-עשרה. בהזדמנות זו מוסר אני את נוסח הקטע שהוזכר ראשון:

מן דכולה רחמין הוא יתרחם
עליכון וישמע בקל צלותכון
ויקבל תחנוניכון ויהפך אפה
רעותה לוותכון⁵⁵ ויתזיין נפשכון
בטב ותהוון מן פלטה⁵⁶ ומן
חייה אתון ובניכון ואנשי בתיכון
ואנן וכל יש עמכון ויתפנה
בממרה למיטבה לכון⁵⁷ וישבע
יתכון מן זולה ומן טובה ומן
סוגי ברכתה וירחם על בשייה⁵⁸
ועל צעירה⁵⁹ ויפקון לרווחה

⁵⁵ בכ"י כתוב 'לבככון' ונמחק על-ידי קו מעל לתיבה ובשולי הגליון חוקן: 'לוותכון'.

⁵⁶ השווה לעיל, הערה 28.

⁵⁷ ראה תרגום אונקלוס ו' כו, ט (ופניתי אליכם): 'ואתפני במימרי לאוטבא לכון', וכן תרגם יונתן יח' לו, ט. משפט זה נמצא גם בברכה ארוכה לשמחת תורה במנהג תימן, ראה: יערי (לעיל, הערה 22), עמ' 183 (= קרית ספר לג [חשי"ח], עמ' 234).

⁵⁸ = בשייה. צורה זו נולדה אולי בשל שיכול אותיות.

⁵⁹ היינו: השרויים בצער, הסובלים והחלשים. זוהי המשמעות המתבקשת כאן, אולם לא מצאתי משמעות זו במילונים. נראה כי צמד המלים 'בישייה וצעירה' מקביל לצמד המלים בתלמוד בבלי: 'קצירי ומריעי' (ר"ה טז ע"א; נדר' מט ע"א). ויש לציין שבספרות ימיה-ביניים, במיוחד בספר חסידים, משמש הבינוני פעול 'צעור' במשמעות זו, ראה דוגמאות במילון של בן-יהודה, יא, עמ' 5575. ומעניין הוא שלפי בעל ספר חסידים

ולחייה וישמעון קל....
 דחיין ויתבור חיילה דברנשה⁶⁰ בישא
 מנכון ויצמח משיחה
 בחייכון ויבנה בית מקדשה
 ביומיכון⁶¹ וירווח לכל נפשה
 דעיקה ויתרעי לכון בכולה
 וינהר עיניכון
 בפרקנוהי אמרו⁶² אמן.

[ז]

יכתוב יתהון בספר חייה עם כל צדיקיה. האמונה במציאותו של ספר, שבו רשומים שמות הצדיקים שזכו לחיי העולם הבא, נזכרת במקורותינו הקלאסיים. על דברי משה 'מחני נא מספרך אשר כתבת' (שמ' לב, לב) נאמר במדרש תנאים:⁶³

אמר משה לפני הקב"ה רבון העולמים אם אין את מוחל לעונותיהן של ישראל מחוק שמי מספרך אשר כתבת, ספר כתוב לצדיקים לעתיד לבוא, שנ' (תה' סט, כט) 'מחו מספר חיים.

ולרעיון זה התכוון התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל [להלן: תי"א]: 'מחני כדון מן ספר צדיקיא דכתבת שמי בגויה'. כמו כן יש להצביע על יש' ד, ג: 'והיה הנשאר בציון והנותר בירושלים קדוש יאמר לו כל הכתוב לחיים בירושלים'. כתיבה לחיים בפסוק זה נתפסה אף היא כמתייחסת לחיי עולם הבא, על-ידי התרגום, 'כל דכתיב לחיי עלמא', ועל-ידי תנא דבי אליהו הקדום:⁶⁴ 'תנא דבי אליהו צדיקים שעתידי הקב"ה להחיותם אינם חוזרין לעפרן שנאמר "והיה הנשאר... כל הכתוב לחיים בירושלים"'. תפיסה מדרשית זו של הכתוב ניכרת בכתובות על מצבות בימי הביניים, כמו המצבה בספרד משנת 1349: 'יקיץ לקץ הימין עם

הביטוי מופיע ביר' יד, ג: 'שלחו צעוריהם [קרי: צעיריהם] למים': 'צעוריהם בוא"ו כתיב, מי שלבו צעור' (מהד' ר' מרגליות, ירושלים תשי"ז, סי' רמ"ח). דוגמה זו לא הובאה במילון הנזכר. השווה גם את הביטויים 'צעור', 'צעיר' במכתבים עבריים מן הגניזה אצל מאן, היהודים במצרים, ב, מפתח, עמ' 424.

⁶⁰ השווה: מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' ל, שו' 17.

⁶¹ בגליון נוסף: 'וישרי יקר שכינתיה ביניכון וישכלל היכליה בחייכון'.

⁶² 'אמרו' בלי ו"ו החיבור שכיח בכתבי הגניזה, וכן הוא בכ"י אוכספורד 2700 (להלן, סעיף ט).

⁶³ מדרש תנאים על ספר דברים, מהד' ד"צ האפפמאן, ברלין שנת יגדיל תורה, עמ' 211.

⁶⁴ סנה' צב ע"א. וראה גם: ויק"ר לה, ו (מהד' מרגליות, עמ' תתכ"ג); אדר"ן, נוסח א, לא (מהד' שכתר, עמ' מו). והשווה: ל' גינצבורג, *The Legends of the Jews*, ו, עמ' 55.

המנויים הכתובים לחיים, או מצבתו של ר' מנחם בן זרח (1385), בעל 'צידה לדרך': 'יעמד אל קץ ימין עם כל כתוב לחיים בספר'.⁶⁵
 כבר הוער⁶⁶ על קרבת הרעיונות שבכתובות יריחו אל הכתובת הארמית החרוטה בכורסת אבן, שנתגלתה בבית הכנסת בכרוזין (מס' 17):

דכיר לטב יודן בר ישמעאל
 דעכד הדן סטוה
 ודרגוה מפעלה יהי
 לה חולק עם צדיקיה

גם כאן הכוונה היא לחלק עם הצדיקים לעולם הבא. טרחו החוקרים⁶⁷ למצוא מקבילה במקורות ספרותיים לביטוי זה, והנה אותה לשון ממש ובארמית מצויה בתרגום המיוחס ליונתן על הפסוק 'וחי בהם' (וי' יח, ה). לפי הספרא,⁶⁸ תרגום אונקלוס על הפסוק הנזכר, וכן לפי תרגום יונתן 'ליח' כ, פס' יא, יג, כא, המלים 'וחי בהם' מתייחסות לחיי נצחיות (בחיי [או לחיי] עלמא). זוהי גם דעת ת"א⁶⁹ אלא שהוא מוסיף את המלים המודגשות בזה: 'וחי בהון בחיי עלמא וחולקיה עם צדיקיא'.

כמה מאלף הוא למצוא בקשה מפורשת לזכות לחלק עולם הבא יחד עם הצדיקים גם בליטורגיה שלנו, אמנם לא בנוסחים השולטים היום,⁷⁰ אלא בסידורים אשכנזיים-צרפתיים עתיקים, וביתר-ייחוד בנוסח צרפת הקדמון. המדובר הוא בברכה 'ברוך אלהינו שבראנו לכבודו', שתפקידה הליטורגי המקורי היה לשמש ברכת-חתימה אחרי לימוד תורה-שבעל-פה,⁷¹ והיום היא מהווה את החלק השני של 'קדושה דסדרא'. הסידורים האמורים גורסים:⁷²

⁶⁵ ראה: F. Cantera — J.M. Millas, *Las Inscripciones Hebraicas de Espana*, Madrid 1956, pp. 118, 162.

⁶⁶ כך גם נזה (עמ' 8), אולם בהסכנות-מה ('כנראה'). המקבילות המובאות בזה אינן משאירות מקום לספק, שאמנם הכוונה לחיי העולם הבא.

⁶⁷ ראה: A. Marmorstein, *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*, 1927, p. 102; 1933, p. 101; J.B. Frey, *Revue Biblique* 41 (1932), p. 100.

⁶⁸ ספרא אחרי מות ט (מהד' ווייס, וינה 1862, פה ע"ד).

⁶⁹ בניגוד לתרגום ניאופיטי המתרגם מילולית: 'ויחי בהון', ולא יותר.

⁷⁰ אין כל סיבה להפקיע את המלים 'ושים חלקנו עמהם' בברכה יג מתפילת יח מפשוטן, ולהעניק להן משמעות אסכולוגית: חלק לעולם הבא (פרסטר, עמ' 26). כוונתן היא, שחשים חלקנו עמהם, שנזכה גם אנו להימנות עם הצדיקים ולהיות כאחד מהם, דוגמת 'שלא שם חלקנו כהם' בתפילת 'עלינו לשבח' וכהודייתו של ר' נחוניא בן הקנה ביציאתו מבית המדרש (ברכ' כח ע"ב): 'מודה אני... ששמת חלקי מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות', כלומר שזכיתי להימנות עמהם ולהשתייך אליהם. זוהי גם כוונת משפטי 'יהא חלקי' שבפי ר' יוסי בן חלפתא (שבת ק"ח ע"ב), כמו: 'יהא חלקי מאוכלי שלוש סעודות בשבת', או: 'יהא חלקי ממתפללים עם דמדומי חמה' וכדומה. ועיין מהרש"א בחידושי אגדות על אתר.

⁷¹ ראה: סידור רב סעדיה גאון, עמ' שנח, שו' 24–25, ועיין ל' ליברייך, *HUCA* 21 (1948), עמ' 176 ואילך.

⁷² כן הוא בכ"י פארמה 403 (1902), דף א52. ר' יעקב חזן מלונדרץ (עץ חיים, מהד' י' ברודי, ירושלים

'... ונירש טובה לחיי העולם הבא ועם הצדיקים יהי חלקינו', או בצורה מורחבת:⁷³ 'ועם הצדיקים יהי חלקינו ועם ישיני חברון [או: יורשי גן עדן] תהא מנוחתינו'.^{73א} באזור גיאוגרפי אחר ובתקופה מאוחרת יותר פוגשים אנו במשאלה זו בתפילה בעד התורמים למסודות הקהילה במחזור לפי מנהג האי סיצייליה (שמ"ב בערך).⁷⁴ 'אם שלמו ימי חייהם והלכו לבית עולמים... הצור ברחמיו ישים חלקם עם הצדיקים בגן עדן'. וכן הוא במחזור מנהג קרפינטראץ, אמסטרדם תקי"ט, דף ריז.

מחוך לכתלי בית הכנסת היא מזדמנת באזכרה לנפטרים בנוסח, שכבר נשאל עליו רב נסים גאון מקירואן ותשובתו נשתמרה ב'מגילת סתרים' שלו.⁷⁵ (נתחבר לכל המאוחר בשנת 1051): 'וזה שאומרים על המת יהי חלקו עם שבע כתות של צדיקים בגן עדן עיקרו מפורש בספרי'.

לפי ספרי דברים⁷⁶ — מיוסד על מאמרו של ר' שמעון בר יוחאי — נחלקים הצדיקים לשבע כתות בגן עדן 'זו למעלה מזו'. והרי הניסוח בויקרא רבה:⁷⁷ 'אלו שבע כתות של צדיקים שעתיד להקביל פני שכינה ופניהם דומות לחמה ולבנה [לרקיע] ולכוכבים לברקים ולשמש ולמנורה הטהורה שהיתה בבית המקדש'.
דוגמה לאזכרה כזאת מספק לנו סידור נוסח פרס⁷⁸ (וגם סידורי קאי פנג⁷⁹). והרי מלים

תשכ"ב [נכתב בשנת 1287], א, עמ' ככד) גורס רק: '... לחיי עולם הבא עם הצדיקים'. ומחזור ויטרי, עמ' 74: 'ועם הצדיקים יורשי גן עדן תהא מנוחתינו'. ועיין ההערה הבאה.

⁷³ כדי להראות את תפוצתה הרבה של נוסחה זו ארשום שנים-עשר כתבי-יד בשבע ספריות: פארמה, הספרייה הפאלאטינית (מלבד כה"י הנוכח בהערה הקודמת) 159, דף 9א; 799, דף 20א; 3518 (Perreau), דף 8ב; לונדון, ספריית Jews' College מונטיפיורי 204, דף 35א; פאריס, הספרייה הלאומית 632, דף 337; 638, דף 29א; 643, דף 2א; רומא, הספרייה הוואטיקנית 324; אוכספורד, הספרייה הבודליאנית 2374, דף 273ב; קיימברידג', הספרייה האוניברסיטאית 561, Add. 1490; 29א; Add. 12א; הספרייה של הקולג' Corpus Christi 133, דף 101א. על כ"י זה ראה להלן, הערה 118.

^{73א} התוספת המיסטית לסדר ההבדלה בסדר רב עמרם (מהד' קורונל, לא ע"ב) המתחילה 'אשבעית עלך' מכילה את הבקשה 'ועם הצדיקים נפטר בשלום', וכן הוא במחזור ויטרי, עמ' 116, ובטור, או"ח, סי' רצ"ט. אך הנוסח שמביא ר' יצחק אבן גיאת (שערי שמחה, א, עמ' 16) גורס: 'ובעולם הבא יהא חלקנו עם הצדיקים שנפטרו לשלום' (גולדשמידט במהדורתו של סדר רב עמרם, עמ' פג, בחילופי נוסחאות, השמיט את המלים 'ובעולם הבא'). והשווה גם סידור רש"י, עמ' 262.

⁷⁴ ראה: גולדשמידט (לעיל, הערה 18א), שם.

⁷⁵ ראה: ש' אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 280.

⁷⁶ ספרי דברים, פיסקה י (מהד' פינקלשטיין, עמ' 18). בקצרה גם ביר' חג' ב (עז ע"א), ושם בשם ר' שמעון בן מנסיא: סדר גן עדן, אצל: ילינק, בית המדרש, ג, עמ' 131 ואילך; איינושטיין, אוצר מדרשים, עמ' 86.

⁷⁷ ויק"ר ל, ב (מהד' מרגליות, עמ' תרצ"ב).

⁷⁸ עמ' 223–224 (לעיל, הערה 7). וראה גם את הכתובות על מצבות מאפגניסטאן: ש' שקד, Epigraphica 'Judaico-Iranica', בספר היובל לש"ד גויטיין (החלק האנגלי), ירושלים 1981, עמ' 73, 77.

⁷⁹ ראה: נויבואר (לעיל, הערה 8), עמ' 136–137. וראה גם: מ' גסטר, ספר זכרון לפוזננסקי, ורשה תרפ"ז, החלק העברי, עמ' קי"ד; מאן (לעיל, הערה 59), עמ' 258.

אחדות הנוגעות לנושאנו: 'דוכרן טב...ודוכתא מעליתא תהא כרביצת'⁸⁰ הצדיקים ובמחיצת החסידים... הקב"ה ישים מלוננו... עם שבע כתות של צדיקים ושל חסידים בגן עדן'. ואף בכתובות על מצבות. מצבה אחת בקלעת איוב (Calatayud) שבספרד משנת 919 אומרת: 'תנוח נפשו בצרור החיים' [עיס] [י] ישיני חברון'. ומצבה בבית הקברות שסמוך לעיר ליאון משנת 1094 זו כתובתה: 'הקב"ה יתן לו חלק עם הצדקים' [!]. ומצבה אחרת משנת 1102: 'הקב"ה יסלח עונתיו... ויתן חלק עם הצדיקים'.⁸¹

שמא כדאי להזכיר שגם בהר פולצאנו שבאיטליה מוצאים אנו את הסופר מנחם בן שבת מביע אותה משאלה בקולופון ל'תורת הבית' לרשב"א, שהעתיקו בשנת 1423: 'השם... יזכני לימות המשיח ולחיי העולם הבא וישים חלקי עם הצדיקים בגן עדן'.⁸²

גם בנקודה זו מתגלית לפנינו רציפות המסורת הארץ-ישראלית: תרגום יונתן, כתובת כרוזין, כתובת יריחו, צפון אפריקה, צרפת ואשכנז, ספרד, פרס וסין, איטליה והאי סיציליה.

[ח]

כיוון שנגענו בנושא הרציפות, כפי שהיא מתגלית בתחום האפיגרפי והספרותי, כדאי שנפסיק לרגע קט את דיוננו במטבעות-הלשון של כתובת יריחו, כדי להתחקות על שרשי ביטוי אחר, שגם בו באה לידי גילוי אותה רציפות, המקשרת את לשון הכתובות הארץ-ישראליות עם לשון התפילות.

הכוונה היא לנוסחה הארמית 'ויברך בעמל ידיכון', שפגשנוה בתפילת 'דכירין' במנהגי כפא, סין וארם צובה. במקום הנזכר אחרונה היא מהווה את סיומה של אותה תפילה, הן בכתב-יד והן במהדורת הדפוס. להפתעתנו אנו נתקלים בה גם באירופה, במחזור החשוב מנהג צרפת, כ"י פאריס 633, דף 52א,⁸³ בסיום תפילת 'מי שברך: 'ויברך כל עמל ידיהון'. ולמרבית הפליאה גם במחזור ויטרי (עמ' 173) מסתיימת תפילת 'מי שברך' בנוסחה ארמית, בהחלפת 'עמל' במונח נרדף: 'ויברך כל עובדי ידיהון'.

סביר להניח, שהנוסחה 'ויברך בעמל ידיכון' אינה אלא גלגולה של הברכה בכתובות-ההקדשה, שנחשפו בשרידי בית-הכנסת בחמת גדר: 'מלך עלמה יתן ברכתה בעמלהון'. היא משובצת שם בפסיפס ארבע פעמים: מס' 32, מס' 33 (פעמיים) ומס' 34. עובדה זו מעידה, שהיתה זו פורמולה רווחת. הנחתנו יש בכוחה להסביר את הצירוף הזר 'ברך ב' (שאינו ידוע לי ממקום אחר): הוא נולד על ברכי הפורמולה בחמת גדר ובהשפעתה: 'ויברך [= יתן

⁸⁰ עיין מילוננו של יסטרוב, ערך רבץ, עמ' 1446.

⁸¹ ראה: קנטרה-מייאס (לעיל, הערה 65), עמ' 11, מס' 2; עמ' 17, מס' 5; עמ' 286, מס' 205. וראה גם:

I. Loeb, *REJ* 16 (1888), pp. 273-274.

⁸² ראה: מ' בית-אריה וקולט סיראט, אוצר כתב-יד עבריים מימי הביניים, ירושלים-פאריס תש"ס, מס' 63.

⁸³ כ"י זה תואר על-ידי קולט סיראט, *REJ* 119 (1961), עמ' 7 ואילך.

ברכתה] בעמל ידיכון'. שבע הנוסחאות הניתנות להלן לשם השוואה מראות את הפורמולה בחמת גדר בגלגולה ושינוי פניה. מסרתי את הנוסחאות במלואן, אף-על-פי שנוסח הברכה הוא ענייננו הבלעדי כאן, משום שעוד נזדקק גם להמשך הדברים בדיוננו בפרק הבא בפורמולה 'חברים כל ישראל':

- (1) מלך עלמה יתן ברכתה בעמלהון אמן אמן סלה.⁸⁴
- (2) (ו) יברך בעמל ידיכון וכל ישראל בכלל הברכות ואמרו אמן.⁸⁵
- (3) ויברך כל עמל ידיהון חבירים כל ישראל ונאמר אמן.⁸⁶
- (4) ויברך כל עובדי ידיהון בכל זמן ועידן ונאמר אמן.⁸⁷
- (5) ויברך כל מעשה ידיהם עם כל ישראל ונאמר אמן.⁸⁸
- (6) ויברך כל מעשה ידיהם כל ישראל חברים ונאמר אמן.⁸⁹
- (7) וישלח ברכה והצלחה בכל מעשה ידיהם עם כל ישראל אחיהם ונאמר אמן.⁹⁰

מהשוואה זו אנו למדים, שהמונח הקדום 'עמל' נעזב במרוצת הזמן והוחלף בביטוי ארמי נרדף (מס' 4), או כל המשפט תורגם לעברית (מס' 5-7). פעלה כאן אותה מגמה — שעוד נעמוד עליה להלן — להימנע בלשון התפילה ממלים מרובות משמעות. בספרי המקרא חיבת 'עמל' מציינת⁹¹ מלבד 'עבודה' ו'יגיעה' גם את המושגים 'אָנֶן', 'עָנָל', 'תרמית',⁹² 'שוא והבל', 'עבירה',⁹³ ו'צרה', או כפי שמתבטא ר' שלמה אבן פרחון:⁹⁴ 'קטטה ורשע וחמס'. עומס זה של הוראות בלבד כבר יש בו כדי להטיל דופי במונח הנידון, ומכל שכן שעניין לנו כאן עם הוראות שיש בהן משום טעם לפגם, שכן נמצאנו מביעים, למשל, את הבקשה: 'ויברך את תרמית, או חמס ידיהם'. כבר עמדו חוקרי לשון חז"ל⁹⁵ על התופעה הלשונית, שמלים המשמשות בשתי משמעויות צומצם או נדחה לגמרי שימושן בספרות

84 כתובת חמת גדר, נוח, מס' 32.
 85 מחזור ארם צובה, כ"י ודפוס לעיל סעיף ב.
 86 סידור מנהג צרפת, כ"י פאריס 633, דף 52א.
 87 מחזור ויטרי, עמ' 173.
 88 ר' יעקב חזן מלונדרץ, עץ חיים (לעיל, הערה 72), עמ' קט.
 89 סדר טרוייש, כ"י שוקן 174 (א' יערי, קרית ספר לג [תשי"ח], עמ' 128, סי' ג).
 90 מנהג אשכנז היום (ז' בער, סדר עבודת ישראל, עמ' 230).
 91 עיין המילונים המקראיים, וראה גם: נוח, עמ' 71.
 92 חיבת 'עמל' בפסוק 'ולא ראה עמל בישראל' (במ' כג, כא) מתורגמת עליידי רב סעדיה: 'דגלא' = תרמית, או מרמה (תפסירי אלטוריה באלעריביה, מהד' דירינבורג, פאריס תרנ"ג), ולפי הרמב"ן היא משמשת בהוראת 'שקר'.
 93 רש"י לבמ' כג, כא: 'לשון עבירה... לפי שהעבירה היא עמל לפני המקום'.
 94 מחברת הערוך לר' שלמה ב"ר אברהם הידוע 'ן' פרחון, פרעסבורג תר"ד, מט ע"ג.
 95 'קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 73, 75; א' בנודי, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ד², עמ' 120.

חז"ל. ואם בשתי משמעויות כך, בשדה סימנטי רחב כל-כך כמו במקרה שלפנינו על אחת כמה; ואם בספרות כך, בלשון התפילה לא כל שכן.⁹⁶

[ט]

חברין לכל ישראל. נוסחה זו וגלגוליה ראויים לתשומת-לב מיוחדת. ראשית, יש להדגיש שבספרות התלמודית-מדרשית אין למצוא לה זכר,⁹⁷ ולפיכך כתובת יריחו היא המקור היותר קדום להימצאותה. עד כה היתה ידועה לנו רק ממנהג אשכנז, שבו היא מופיעה פעם אחת ויחידה בתפילה לקיבוץ גלויות, 'מי שעשה נסים לאבותינו', הנאמרת לפני הכרזת החודש והמסתיימת במלים 'חברים כל ישראל ונאמר אמן'. ביתר המנהגים המקובלים היום אינה מצויה כל עיקר.

היקרות חד-פעמית זו היתה מכשול לחכם תלמודי וחוקר תקופת הבית-השני, ש"ז צייטלין, והוליכתו שולל לחשוב, שהנוסחה קשורה דווקא בהכרזת החודש וצריכה להתבאר על-ידיה. וכך נדחק לפרשה פירוש מוזר, שהוא בגדר קוריוז:⁹⁸ לא לתפילת 'מי שעשה נסים' היא שייכת, אלא לנוסח הכרזת החודש הבא אחריה, ולא משפט רצוף לפנינו,

⁹⁶ על מגמה זו להקפיד בלשון התפילה הקפדה יתירה על ניסוח מבורר וחד-משמעי כבר עמדתי במקומות אחרים, ראה: סיני עח (תשל"ו), עמ' קיא-קיג ובהערה 62; שם, פא (תשל"ז), עמ' מ-מג; שם, פט (תשמ"א), עמ' לט-מ ובהערה 197. אוסיף כאן, שהמגמה מצאה ביטוי חותך וברור בדברי האר"י (ספר הכוונות, ירושלים תרס"ב, צו, עמודה ב): 'צריך להגיה ולומר ותקוה טובה לדורשיך... כי צריך האדם לפרש ולבאר בלשון שאלתו [= בקשתו] בתכלית הביאור עד שלא יהא בה גמגום כלל, פן ח"ו יתן מקום אל המקטרג לקטרג בלשון שאלתו, ולכן צ"ל ותקוה טובה לדורשיך ולא תקוה סתם'. ויש לציין בהבלטה, שכדי להשיג חד-משמעות דרש האר"י בפירוש להכניס שינוי בנוסח המסורתי (צריך להגיה), שלא גרס תיבת 'טובה'. כבר העיר ז' בער (סדר עבודת ישראל, עמ' 386), שאינה מצויה בנוסח אשכנז. ובאמת ליתא בסידור המיוחס לרבנו שלמה מגרמיזא (מהד' מ' הרשור, ירושלים תשל"ב, עמ' רז), הדורש כ"ח תיבות בפסיקה 'ובכן תן כבוד'. וכן איננה לא בסידור חסידי אשכנז (שם, עמ' רכז) ולא במחזור ויטרי, עמ' 367. ויש לציין עוד, שגם הרמב"ם (ידיעות המכון לחקר השירה העברית ז[תשי"ח], עמ' 206), ר' יהודה ב"ר יקר, מרבתי של הרמב"ן (פירוש התפילות והברכות, מהד' ש' ירושלמי, ירושלים תשכ"ט, ב, עמ' פה), אבודרהם (דפוס ורשא תרל"ח, עמ' 141) ונוסח תימן (תכלאל עץ חיים, ירושלים תרנ"ד, ג, ס ע"א) אינם גורסים אותה. ומעניין הוא, כי יצחק סטאנאב החרה-החזיק אחרי האר"י בזה: 'עם היות שמלת תקוה נאמרת בכל המקרא בהעדר מלת טובה... הברור יפה, כי מאן דצלי צלותי בעי לפרשא מלוי כדקא יאות' (ויעתר יצחק. ברלין 1784, סי' שפ"ח).

⁹⁷ ננו, עמ' 105, כותב: 'ביטוי זה, בסדר שונה של המלים, מופיע בתלמוד הירושלמי: "ירושלים הבנויה כעיר שחוכרה לה יחדו — עיר שהיא עושה כל ישראל חברים" (חג' ג עט ע"ד)'. לזה יש להעיר, כי פער סמנטי מפריד בין שני הביטויים; הם נבדלים זה מזה לא רק בסדר המלים, אלא במשמעות מלת 'חברים' ובתוכן המשפט וכוונתו. בירושלמי 'חברים' הוא מונח טכני (ראה להלן בפנים) והכוונה היא: בירושלים בשעת הרגל כל ישראל, לרבות עמי הארץ, נחשבים כ'חברים' ונאמנים על הטהרה, ראה: משנה חג' ג, ו, ודברי הרמב"ם הברורים (הלכות מטמאי משכב ומושב יא, ט): 'טומאת עם הארץ ברגל כטהרה היא חשובה שכל ישראל חברים הן ברגלים'.

⁹⁸ ראה: Historical Studies of the Hebrew Liturgy, JQR 49 (1958-1959), p. 178. וראה הערה 115 להלן.

אלא המלים 'חברים' ו'כל ישראל' משמשות כפנייה (vocative): חברים! כל ישראל! ראש חודש פלוני יהיה ביום פלוני, כלומר: הסנהדרין מודיעים ל'חברים' (תלמידי חכמים המועמדים לחברות בסנהדרין, שהותר להם להיות נוכחים בטכס קידוש החודש) ול'כל ישראל' מתי יחול ראש־חודש.

אף במקרה זה כתיב־היד מרחיבים את שדה־ראייתנו. מסידורים צרפתיים־אשכנזיים אנו למדים, שתפילת 'מי שעשה נסים' לא היתה המקום הבלעדי להופעתה, אלא נהוגה היתה גם בסיום תפילת 'מי שברך' לקהל. יירשמו ארבעה מקורות (וניתן להוסיף עליהם): כת"י פארמה 403 (1902), דף 68א ו־3518 (Perreau), דף 13ב; כ"י פאריס 633, דף 52א (בשלושתם: חברים כל ישראל) וסידור טרוייש (Troyes),⁹⁹ כ"י שוקן 174 (ושם: כל ישראל חברים).

ולא רק בשתי התפילות האמורות ובנוסחים הנזכרים בלבד. היא מזדמנת גם בכ"י הגניזה באוכספורד, שכבר הוזכר לעיל, 2700, דף 22א, בסוף תפילה קצרה אחרי ספירת העומר:¹⁰⁰

אלהינו ואלהי אב־כשם שזכיתנו לספור אתו [!] בשנה הזאת כן נזכה לספור אתו [!] בשנה הבאה [ב]בניין בית המקדש חברים עם כל ישראל אמ־¹⁰¹ אמן.

כמו כן היא מסיימת את התפילה בעד הציבור במחזור ארם צובה, שדינו, כאמור, כדין כתב־יד. תפילה זו — שאינה כלולה באוסף תפילות 'מי שברך' של א' יערי¹⁰² ולא במילואים שערכו אחרים אחרי¹⁰³ — תועתק כאן, כי עניין לנו בה גם מהיבט אחר:¹⁰⁴

החיים והשלום והכבוד ואריכות הימים וטוב בנעימים ילווה לכלל הקהל הקדוש המכובד המפואר המיוחס הזה עם כלל קהלות הקדש: יאריך אלהינו בטוב את ימיהם ושנותיהם וכנהר שלומות יטה עליהם והוד והדר ישוה עליהם ומטוב אוצרו יפתח להם וינחם ציון בחייהם ויבנה את ירושלים בימיהם ויקבץ פזוריהם מכלל מושבותיהם ויקיים על כל אחד ואחד מהם מקרא שכתוב (יש' יא, יב) ונשא נס לגוים ואסף נדחי ישראל ונפוצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ [קיד, ע"א] ויושיעכם

⁹⁹ הובא על־ידי יערי (לעיל, הערה 89), ועל פיו גם על־ידי מ' ויינפלד, שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ד (תש"ם), עמ' 292, הערה 29, ופרסטר, עמ' 24, הערה 77.
¹⁰⁰ לפני זה באה הברכה בנוסח: 'על מצות ספירת העומר' ואחריה: 'כמה בעומר היום, אחד יום בעומר היום'.

¹⁰¹ השווה לעיל, הערה 62.

¹⁰² 'תפילות "מי שברך" והשתלשלותן, מנהגיהן ונוסחאותיהן', קרית ספר לג (תשי"ח), עמ' 118–130, 223–250; שם, לו (תשכ"א), עמ' 103–118.

¹⁰³ נ' פריד, קרית ספר לו (תשכ"ב), עמ' 511–514; ד"ר כהן, שם, מ (תשכ"ה), עמ' 542–559; י' אבידע, סיני מה (תשי"ט), עמ' נג–נד.

¹⁰⁴ מחזור ארם צובה, וניציאה רפ"ז, א, קיג, ב–קיד, א.

יחד תשועת עולמים כדבר שנאמר (שם מה, יז) ישראל נושע ביי תשועת עולמים לא תבשו ולא תכלמו עד עולמי עד: חברים כל ישראל בכלל הברכות¹⁰⁵ ואמרו אמן.

ועוד: פוגשים אנו באותה נוסחה גם אצל נדחי ישראל בסין, בסיום הכרזת החודש. וזה לשונה לפי כ"י סינסינטי 928, עמ' 38–39:¹⁰⁶

אציתו

שמאעו¹⁰⁷ כהניא וליואי תקאעו קבאעו

רבנן ראש ירח דפלן חדא בשבא

דהוא חד בירח יהי סימן טוב

עלאנא על כל ישראל השתא

בעגאלא ויקומון שְׁכָנָה¹⁰⁸ עפרא

מן עפרהון ויכנש מבדריא

ויחזואן עננא ובעיניכון בבניאנה

דמקדשא ובשכלוליה דהכלא

ובמלכות מְשִׁיחַ בר דויד ובנחמתא

[ד]קרתא דירושלם השתא בעגלא

חֲבֵירִים¹⁰⁹ כל ישראל ואמרו אמן.

¹⁰⁵ על צירוף נוסחאות זה ראה להלן, סוף סימן י.

¹⁰⁶ השווה: נויבאר (לעיל, הערה 8), עמ' 133.

¹⁰⁷ על הפורמולה 'אציתו ושמעו' ראה מה שכתבתי במאמרי 'חמישה נושאים בתחום התפילה', ארשת ו (תשמ"א), עמ' 79, הערה 18. על השימוש באל"ף באמצע התיבה לסימון תנועת [ā] (ובכ"י שלנו גם לתנועת [ē]: עלאנא) ראה: י' קוטשר, 'מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי', לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 173 (= מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' רנא); ש' מורג, 'מחקר הארמית הבבלית וכתבי יד הגניזה', תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 61; ובמיוחד א' קימרון, 'אל"ף מצעית כאס-קריאה בתעודות עבריות וארמיות מקומראן בהשוואה למקורות עבריים וארמיים אחרים', לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 133–146. ועל אי-עקביות בכתב, המתגלה גם בקטע הנוכחי, ראה לעיל, הערה 23.

¹⁰⁸ = שוכני. ראה לעיל, הערה 9.

¹⁰⁹ מהסס אני לייחס ניקוד זה לבורותו של הסופר ולהניח שהשתבש בהגייתה של מלה עברית פשוטה כזו. נראה יותר, שניקוד זה משקף הגייה שהיתה רווחת בלשון הדיבור בסביבתו. וכך דרכן של מלים זרות המצויות בשימוש היומי, שמסחרסות אפילו בעיצוריהן ומכל שכן במבטאן. מה שמחזק הנחה זו היא העובדה, שבאמת קיימות היו צורות הגייה שונות של אותה מלה, ראה: ש"ד גויטיין, ארץ ישראל (מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה) י (תשל"א), עמ' 103, שו' 10, ובייחוד ספר היוכל לכבוד שלום בארון, ירושלים 1974, החלק האנגלי, עמ' 512, הערה 16. הדגמה מאלפת להגייה עממית מעין זו ניתן למצוא בתואר 'אב בית-דין', השגור גם הוא בפי הבריות, שביזכרון עדות' מן הגניזה הכתוב ערבית הוא מופיע בצורה 'אֶבְדִּין', ראה: מ' גיל בתוך: מחקרי עדות וגניזה (בעריכת ש' מורג וי' בן-עמי), ירושלים תשמ"א, עמ' 70, שו' 4. ובמיוחד יש להשוות את ריבוי ההגייות של התואר 'רבי' בפי העדות השונות, תופעה שכבר העיר עליה ביאליק: 'אלה קוראים ומנקדים "רבי", ואלה "רביי", ויש מנקדים "רביי" או גם "רביי"... יש קוראים "רביי", ובפי הבריות שגורה הקריאה "רביי". ראה: קוטשר (לעיל, הערה 23), עמ' 48; הנ"ל, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, רמת גן תשל"ב, עמ' 41.

נמצאנו למדים את תפוצתה של הנוסחה הנידונה הן מבחינה גיאוגראפית (גניזה, ארם צובה, צרפת ואשכנז וקאי פנג), הן מבחינת הנושאים שהיא משמשת בהם: הכרזת החודש, לפני ההכרזה (צרפת ואשכנז) ואחריה (קאי פנג), תפילות בעד הציבור וספירת העומר.

[1]

ברם, יש לה למטבע גם צד שני. כתב־היד מעמידים אותנו על העובדה, שכמה סידורים צרפתיים-אשכנזיים אינם גורסים אותה נוסחה אפילו בתפילה היחידה שבה נתקיימה אצלנו: 'מי שעשה נסים'. יירשמו שלושה כתב־יד בשלוש ספריות אירופיות (וניתן להוסיף עליהם): קיימברידג', הספרייה האוניברסיטאית Add. 667,1, דף 26 ('... מארבע כנפות הארץ ונאמר אמין'): פאריס, הספרייה הלאומית 638, דף 46 ('... כנפות הארץ אמין'); רומא, הספרייה הוטיקאנית 324, דף 31 ('... מארבע כנפות הארץ לירושלים עיר הקודש במהרה בימינו ונאמר אמין').

עובדה זו מצביעה על המגמה להסתייג משימוש בנוסחה זו. ואכן המגמה באה לידי גילוי גם ביחס לתפילה בעד הקהל, אשר בכתב־יד אחדים, כמו שכבר ראינו, גורסים אותה בסיומה, וכנגדם ישנם אחרים שהיא נעדרת בהם לגמרי, או הגורסים אותה בצורה מקוטעת, בהשמטת 'חברים', דוגמת ר' יעקב חזן מלונדרץ¹¹⁰ ופנקס וירמייזא¹¹¹ הגורסים: 'עם כל ישראל', או שתיבת 'חברים' הוחלפה ב'אחים', כמו במנהג אשכנז הרווח היום: 'עם כל ישראל אחיהם'. וכן הוא המצב — כאמור לעיל — גם בנוסחים המזרחיים. סידור קוצ'ין גורס אותה בצורה שונה, סידור פרס מחסיר אותה לגמרי, ואילו אחרים השתמשו בתחליפים: 'וכל ישראל בכלל הברכות' (ארם צובה) ו'עם כל קהליהון דישראל' (כפא וסין). וכך קרה, שבסופו של דבר לא שרדה אלא במקום אחד, בתפילת 'מי שעשה נסים', ובמנהג אשכנז בלבד.

ונשאלת השאלה: מה פגם מצאו בצרוף 'חברים כל ישראל'? נראה, שהפגם כרוך בריבוי ההוראות של המונח 'חברים'. בהקשר שלפנינו ההוראה הנדרשת היא 'מחוברים יחד', 'מאוחדים'. אולם בתקופת המשנה והתלמוד¹¹² שימש המונח 'חבר' לציין מי שנוהר בהפרשת תרומות ומעשרות ובשמירת דיני טומאה וטהרה. ובתקופת הגאונים נעשה תואר־כבוד, שהעניקה הישיבה הארץ־ישראלית לתלמידי חכמים, ולפרקים גם לאלה שתרמו להחזקת הישיבה. יש לו לתואר זה גם צביון מנהל־ציבורי, שכן לעתים קרובות היו ה'חברים' נושאי תפקידים בשלטון המקומי בארץ ישראל ובארצות הסמוכות.¹¹³ ומאלף

¹¹⁰ ראה: עץ חיים (לעיל, הערה 72), עמ' קט.

¹¹¹ כ"י משנת תתק"ן לאלף החמישי, מובא על־ידי א"ל פרומקין, סדר רב עמרם השלם, ב, עמ' 77.

¹¹² על 'חבר' בתקופת התלמוד ראה: ב"ז בכר, *MGWJ* 43 (1899), עמ' 345–360.

¹¹³ בכ"י מן הגניזה, 'כנראה מן המאה האחת עשרה', נמנים שני דיינים, ששה 'חברים' ולפחות שלושה

הוא אזכור ה'חברין' ליד ה'רבנין' בתפילה הארמית מהגניזה שהובאה לעיל (ג): 'וירחם על רבנין וחברין ועל שאר עמא'. על תפוצתו של המונח לציין מלומד יהודי תעיד העובדה, שחדר גם לחוגים ערביים כבר בשחר ימיו של האיסלם וכנראה אף קודם לכן. בכל אופן מוחמד גופו השתמש בו בצורה משוערכת: 'אחבאר' (ריבוי של חבר).¹¹⁴ ואף העובדה הבאה אינה נטולת חשיבות: כידוע מכנה ר' יהודה הלוי את המלומד היהודי המייצג את היהדות לפני מלך הכוזרים בשם 'חבר', וזאת — בתווית היידוע הערבית: 'אלחבר'.¹¹⁵ וכיצד אפשר לקבוע 'חברים כל ישראל' או 'כל ישראל חברים'?

ההסתייגות נובעת אפוא מן הרצון להימנע מביטויים החשופים לפירושים שונים. וכמה מאלף הוא לראות, שחכם בן־זמננו, ש"ז צייטלין, מפרש באמת תיבת 'חברים' במובנה הטכני (וכבר הזכרנו זאת לעיל), והמדובר במלומד האמון על ברכי המדע המודרני.¹¹⁵ סבורני שהגירסה המצויה הרבה בעיקר בכתבי־יד צרפתיים:¹¹⁶ 'ויקבץ נידוחינו'¹¹⁷ מארבע כנפות הארץ חברים כל ישראל לירושלים עיר הקדש ונאמר אמן, שייכת אף

חזנים ועוד שמשים ושאר פקידים (ש"ד גויטיין, סדרי חינוך מתקופת הגאונים עד בית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב, עמ' פה). על התואר 'חבר' באשכנז, ראה: מ' ברויאר, ציון לג (תשכ"ח), עמ' 15, הערה 5.

¹¹⁴ ראה: י"י גולדציהר, הרצאות על האיסלם, ירושלים תשי"א, עמ' 16, ובמיוחד: J. Horowitz, 'Proper Names and Derivatives in the Koran', *HUCA* 2 (1925), pp. 197-198 השתמשו במונח זה גם בלשון יחיד.

¹¹⁵ ראה את הנוסח הערבי במהדורתו של ד"צ כנעט (התקין את הטקסט ח' בן־שמאי), ירושלים תשל"ז. ¹¹⁵ אחרי מסירת המאמר לדפוס נודמנה לידי דוגמה נוספת לתפיסה מוטעית של 'חברים', והפעם אצל א' גייגר.

חוקר מובהק זה הפליג לנכבי המחלוקת בין הכיתות בימי הבית השני, וראה במלים 'חברים כל ישראל' עקיצה פולמוסית נגד הצדוקים (ראה: החלוץ ו [תרכ"ב], עמ' 16 = קבוצת מאמרים, מהד' פוזננסקי, ורשא תר"ע, עמ' 66): 'וכמה הסעודה בקדוש החדש אשר הוציאוהו מכב"ד של כהנים וענדוהו עטרה לחכמיהם... וע"כ תקנו בתפלה לברכת החדש מי שעשה נסים וכו' חברים כל ישראל, וכפי ההשקפה הראשונה איננו ענין לכאן, אך הפירוש: לא הכהנים לבד הם בני חברה מיוחדת כ"א כולנו בני עליון, כולנו חברים, כולנו ראויים לדון ולהורות, אם נהגה בתורת אל ונשמור משפטי'. וכבר השיג עליו ר"ל גינצבורג בהערותיו לקבוצת מאמרים, עמ' 386, וזה לשונו: 'דברי המחבר מופלאים וכי יעלה על דעת איש לאמר שבתפלה על קברן גלויות (הוא יגאל אותנו בקרוב ויקבץ נדחינו) נוספה מחאה נגד הצדוקים, וכי מה ענין שמטה אצל הר סיני! והדבר ברור שכל עיקרה של תפלה זו היא מהפייטנים בימי הביניים ובנוסח איטליא ליתא כלל חברים כל ישראל, וחברים כאן הוא כמו מחוברים ואנו מתפללים שיקבץ נדחינו מארבע כנפות הארץ ונהיה כולנו מחוברים לאומה אחת בארץ אחת והיא ארץ אבותינו'. אנו מעוניינים כאן בעצם העובדה, שפירוש 'מופלא' זה אכן 'עלה על דעתו', לא של 'איש' סתם, אלא של 'חוקר מעמיק ודייקן, חריף ובקי כטובי החוקרים בכל הזמנים' (י' קלוזנר במבוא למהדורה העברית של *Urschrift*, המקרא ותרגומו, ירושלים תש"ט, עמ' כד). עובדה זו יש בה כדי להרגיש את חשיפותו של המשפט הנידון לפירושים שונים ו'מופלאים'.

¹¹⁶ ארשום שבעה מקורות: מחזור ויטרי, עמ' 173; עץ חיים (לעיל, הערה 114); כ"י קיימברידג', Add. 561 דף 555; Add. 1940, דף 15; המוזיאון הבריטי 1056, דף 192ב; מונטיפיורי 204, דף 46; פארמה 799, דף 25א.

¹¹⁷ כן הוא במקורות המצוטטים. צורה זו, במוכח 'נדחינו', שלא נרשמה במילוננו של בן־יהודה, מצויה גם בקטע גניזה שנתפרסם על־ידי מרגליות (לעיל, הערה 60), עמ' קמד, ב'שמונה עשרה מעין ברכה אחת': 'ותקבץ נדוחינו'. וכן בעמידה פיוטית לתענית ציבור שפרסם מרמורשטיין, *JQR* 15 (1924-1925), עמ' 412: 'ב' מקבץ נדוחים'.

היא לתופעה שלנו. מגמתה היא לחסום את הדרך בפני תפיסת 'חברים' כתואר כבוד על-ידי שינוי סדר המלים. בעצם שיעור המשפט הוא: ויקבץ נידוחינו מארבע כנפות הארץ לירושלים עיר הקודש חברים כל ישראל, אלא שהקדימו את המלים 'חברים כל ישראל' (שמקומן תמיד בסוף הברכה לפני 'ונאמר אמן') כדי להבליט את המשמעות 'מחברים יחד', 'מאוחדים'. ובאמת מצאתי גירסה זו בסידור אשכנזי קדום, כ"י Corpus Christi College אשר בקיימברידג'¹¹⁸ 133, דף 101א. וכך היא הגירסה גם בכ"י ואטיקן 324 שהוזכר למעלה, אלא שכתב-יד זה נקט את שיטת ההשמטה, והשמיט לגמרי את המלים הבעייתיות 'חברים כל ישראל'.

דברים אלו אמורים לגבי הנוסחה 'חברים כל ישראל' (או: 'כל ישראל חברים'). לעומת זה, נוסחת כתובת יריחו: 'חברין לכל ישראל' ברורה היא ואינה נותנת מקום לפירוש אחר. בדומה לכך גירסת קטע הגניזה: 'חברים עם כל ישראל' — אף היא אינה חשופה לפירוש מוטעה. נראה לי שלא תהיה זו השערה רחוקה מדי להניח, שגם שתי נוסחאות אלו, על אף עתיקותן, אינן אלא נוסחאות 'מתקנות' של הנוסחה 'חברים כל ישראל' ברוח המגמה האמורה. דווקא בתקופתה של כתובת יריחו וכן בעידן הגניזה הקלאסית המונח 'חברים' רווח היה כמטבע חי, לסמן עילית דתית ואינטלקטואלית שהיתה קיימת בחברה ומוסדותיה. בהווי חברתי כזה הורגש ביתר שאת הצורך לתקן את הנוסחה על-ידי סילוק דר־משמעותה. והתיקון בוצע במינימום של שינוי: תוספת אות אחת במקרה הראשון, ותוספת תיבה זעירה בת שתי אותיות במקרה השני.

הנחתנו, שהצורה הראשונית של נוסחתנו היא 'חברים כל ישראל' נתמכת, ראשית, על-ידי העובדה שהיא בחינת *lectio difficilior*. ושנית, שמתועדת היא במקומות מרוחקים ובלתי תלויים זה בזה, כמו צרפת־אשכנז, ארם צובה וסין. ושלישית, הנחה זו מאפשרת לנו להבין את התהוותן של הנוסחאות האחרות, כמו שיוורנו העיון בטבלה הבאה:

- (1) חברים כל ישראל: צרפת־אשכנז, ארם צובה, סין.¹¹⁹
- (2) חברין לכל ישראל: כתובת יריחו.
- (3) חברים עם כל ישראל: כ"י הגניזה.
- (4) חברים כל בית ישראל: קוצ'ין.
- (5) חברים כל ישראל לירושלים עיר הקדש: בעיקר מנהג צרפת.

¹¹⁸ הוזכר גם לעיל, הערה 73. על כ"י זה ראה לעת עתה: ידיעון האיגוד העולמי למדעי היהדות 20 (תשמ"ב), עמ' 41: 'זהו סידור תפילה אשכנזי, אולי הקדום ביותר הידוע בספריית המערב, ובסופו של כתב-היד רשימת הלואות ופרעונות מידי מלווה יהודי יוצא ספרד באנגליה, שנכתבה בערבית באותיות עבריות בסוף המאה ה-12'.

¹¹⁹ בסוף הכרוז החודש (סעיף ט), אך בסוף תפילת 'דכירין' (סעיף א) הוא גורס: 'עם כל קהליהון ד'ישראל'. ארעקביות כזו היא תופעה שכיחה במקרה של נוסחאות שונות, ראה מאמריי 'בעטייה של גימטריה אנטי־נוצרית ואנטי־איסלאמית', סיני עו (תשל"ה), הערות 36, 40, 58; 'תיקונים בנוסח התפילה בהשפעת לשונות לועזיות', שם, פה (תשל"ז), עמ' מה-מו.

- (6) כל ישראל חברים: סידור מנהג טרוייש (כ"י).
- (7) עם כל ישראל חברים: מנהג קארפינטראץ.
- (8) עם כל ישראל אחיהם: מנהג אשכנז היום.
- (9) עם כל ישראל: 'עץ חיים' ופנקס וירמייזא.
- (10) ועם כל קהליהון דישראל: סין בתפילת 'דכירין'.
- (11) וכל ישראל בכלל הברכות: ארס צובה בתפילת 'דכירין'.

נסיים בהערה דלקמן. במקום אחר כתבתי:¹²⁰ 'כלל זה נקוט בידך: כל מקום שאתה מוצא שתי נוסחאות מתחרות זו בזו לא יימלט שלא תמצא תרכובת של שתיהן במקום מן המקומות'. כלל זה מוצא את אישורו גם במקרה שלפנינו. במחזור ארס צובה מסתיימת התפילה בעד הקהל במלים: 'חברים כל ישראל בכלל הברכות ואמרו אמן'. הרי לפניך מיזוג הגירסה המקורית ותחליפה: 'חברים כל ישראל' ו'כל ישראל בכלל הברכות'.

נספח

מקבילה ל'חברין לכל ישראל' מן הגניזה

מאז מסירת המאמר לדפוס פורסם קטע גניזה מן הסידרה החדשה בקיימברידג',¹²¹ המכיל — מלבד תפילה לחיי הח'ליף, תפילה ארוכה הכוללת אזכרה לאבותיו של הגאון מצליח בן שלמה הכהן, תפילה לשלומו של ר' מצליח עצמו — גם תפילה בעד מנהיגי הקהל והקהל בכללו. ארבע תפילות אלו צורפו לתפילה אחת¹²² המסתיימת: 'חברים לכל ישראל ואמרו אמן'.

מבחינת נושאנו עניין לנו במקור חדש זה, ראשית משום שהוא מספק לנו היקרות נוספת של המשפט האמור, שנחשב לתופעה חד-פעמית בתפילת 'מי שעשה נסים' ושנית — וזוהי עיקר חשיבותו — זוהי המקבילה היחידה, לפי שעה, לנוסח כתובת יריחו המוסיף את האות למ"ד לחיבת 'כל': 'חברין לכל ישראל'. כאמור, גירסה זו היא *lectio faciliior*.

אין כאן המקום לעמוד על פרטים נוספים. יוער רק על נקודה המהווה קשר נוסף למאמר הנוכחי. המלים 'החיים והשלום' (ו'ו' החיבור בתיבת 'והחיים' נוספה על-ידי המצרף האלמוני כדי לחברה עם התפילה שקדמה לה), הפותחות את התפילה לחיי ר' מצליח הכהן, משמשות פתיחה גם לתפילה בעד הקהל, שהובאה במאמר זה ממחזור ארס צובה (לעיל, סעיף ט), וכך פותחת גם התפילה לחיי ר' יאשיה בן אהרן חבר (1015).¹²³ על יסוד שלושה מקרים אלה מותר להסיק, שכך פתחו תמיד תפילות מסוג זה,¹²⁴ במקביל

¹²⁰ ראה: 'לחקר נוסח העמידה במנהג בבל הקדמון', סיני עח (תשל"ו), עמ' קב.

¹²¹ ראה: ש"ד גויטיין, בספר היובל לליאון נימור: *Studies in Judaica Karaitica and Islamica*, ed. Sheldon R. Brunswick, Ramat-Gan 1982, pp. 52f.

¹²² התפילה נכתבה בין השנים 1127–1131 (שם, עמ' 50).

¹²³ ראה: J. Mann, *HUCA* 3 (1926), p. 265.

¹²⁴ אף התפילה בעד מנהיגי הקהל (שו' 37) התחילה בוודאי במלים 'החיים והשלום' וכו', אלא מכיוון

לפורמולה הקבועה 'מי שברך אבותינו' וכו' בנסחים השולטים, אלא שברצותו מרחיב וברצותו מקצר את מספר ביטויי הפתיחה. ארבעת הביטויים הראשונים 'החיים והשלום והכבוד ואריכות הימים' משותפים לקטע־הגניזה ולמחזור ארם צובה.

מן הראוי להוסיף ולהעיר, שהביטוי 'ומזל גבוה' בקטע הגניזה¹²⁵ נתגלגל לנוסח הספרד¹²⁶ של 'הנותן תשועה' בלבוש לשוני אלגנטי יותר: 'ויגביה כוכב מערכתו'.

שהתפילות השונות נאמרו באותה הזדמנות בזו אחר זו לא ראה המברך צורך לחזור בכל פעם על אותה הפתיחה, שבנוסח שלו הכילה לא פחות מעשר מלים, והציג במקומה את המלים: 'גם יברך'. וכך נהג גם לגבי התפילה בעד הקהל (עמודה ב, שר' 9–10), שהסתפק במלים: 'ויברך אלהינו'.

¹²⁵ גויטיין (לעיל, הערה 121), עמ' 53, שורה 127.

¹²⁶ ראה: סדר התפילות כפי מנהג ק"ק ספרדים שער השמים בלונדון יצ"ו, מהד' מ' גאסטער, לונדון 1936, עמ' 112.